

کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر پیامبر و خلفا

مریم خسروی‌ان چترودی¹

چکیده

منبر به عنوان رسانه و ابزار تبلیغی اسلام در عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) و بعد از ایشان در دوره خلفای سه گانه مطرح بوده است پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) از همان آغاز دعوت خویش و پیش از ساخت مسجد بر مکان‌های بلند می‌ایستاد و مردم را مخاطب قرار می‌داد. با گذر زمان، با ساخت مسجد، منبر به عنوان ابزاری ساده برای برقراری این ارتباط و ابلاغ پیام جدید، در کنار محراب مساجد بنا شد.

در عصر رسول الله (صلی الله علیه و آله) و هم‌چنین دوره خلفا سه گانه، برای رساندن پیام‌های الهی و قرآن کریم به افراد بشر از منبر استفاده می‌گردید. این رسانه دارای کارکردهای متعدد آموزشی فرهنگی، سیاسی - اجتماعی، اقتصادی - قضایی و... بوده است. در این مقاله به کارکردهای اجتماعی و سیاسی منبر در عصر پیامبر از جمله: ایجاد تمدن نوین اسلامی که برخاسته از تشکیل حکومت اسلامی بود، ایجاد وحدت در بین مسلمین که از جمله مظاهر آن، برقراری عقد اخوت میان مسلمین و مبارزه با دشمنان در سایه خطابه‌های مربوط به جهاد با دشمنان اشاره کرد. در عصر خلفا نیز از این رسانه برای تحقق همین اهداف استفاده گردید؛ ولی برای شکل‌گیری حکومت اسلامی، خلفا از مسیری که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ترسیم نمود، منحرف گشته و منصب ولایت الهی را به منصب خلافت تبدیل نمودند. معیار قبیله‌گرایی در منصب‌ها، حذف خاندان رسالت و صحابه راستین پیامبر توسط خلفا از صحنه سیاسی و گماردن افرادی نالایق و حتی دشمن با آیین اسلام در منصب‌های سیاسی - اجتماعی که با بهره‌گیری از رسانه منبر برای پیشبرد اهداف سیاسی اجتماعی ایشان به کار گرفته شد.

کلید واژه‌ها: کارکرد، منبر، عصر، سیاسی - اجتماعی، پیامبر، خلفا.

¹ - دانش آموخته سطح 3، مدرس مدرسه علمیه حضرت زینب (س) کرمان

مقدمه:

با توجه به اینکه رسانه منبر، به عنوان رسانه تأثیرگذار اسلام در عصر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم) و بعد از ایشان، مطرح است و متضمن معنای بسیار گسترده‌ای است که از معنای علم و دانش نبوی و هدایت و ارشاد مردم، مسند خلافت، قضاوت کردن، اجرای احکام الهی، آموزش فرامین دینی، اطلاع‌رسانی تا سرگرمی و ابزاری برای توجیه، استقرار و مشروعیت بخشی به حکومت‌ها به کار گرفته شده است. از آنجاکه با استناد به متون دینی، گذشته چراغ راه آینده است و امتحان انسان‌ها، تکرار مخالفت با انبیاء، همانندی اندیشه انسان‌ها و حاکمیت قوانین و سنت‌های ثابت الهی از عوامل تکرار تاریخ است. لذا ضرورت ایجاب می‌کند که جهت جلوگیری از وقوع حوادث صدر اسلام به این ابزار تبلیغی و کارکردهای متعدد آن اشاره گردد. مقاله حاضر با توجه به این مهم در صدد پاسخگویی و بررسی این دو پرسش است:

1- کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر پیامبر کدام است ؟

2- کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر خلفا کدام است ؟

بنابر نقل تاریخ، در عصر رسالت در سال هشتم هجری منبر برای آن حضرت تهیه گردید که تا آن زمان هنگام ایراد خطبه آن حضرت به تنه درخت خرمایی که در مسجد نصب شده بود تکیه می‌زدند. زنی از انصار به نام عایشه به حضرت عرض کرد: پسری دارم که حرفه درودگری دارد، اجازه بفرما منبری برای شما بسازد. فرمود: اشکالی ندارد. پس وی منبری ساخت و حضرت در روز جمعه خطبه بر آن ایراد کرد و ناگهان صدای ناله‌ای چون ناله کرد که از آن چوب برآمد که پیغمبر از آن منبر به زیر آمد و دست مبارک بر آن کشید تا آرام شد و آن منبر سه پله داشت. حریقی در مسجد پیامبر (صلی الله علیه و آله) رخ داد که منبر سوخت و به جای آن منبر دیگری ساختند و نصب نمودند.

تاکنون تلاش‌های فراوانی در زمینه‌ی تحلیل و بررسی منبر و کارکردهای آن صورت گرفته است که به عنوان نمونه به برخی از این منابع اشاره می‌شود:

- «نقش و جایگاه منبر و خطابه در تبلیغ آموزه‌های اخلاقی در جامعه»؛ نوشته محمدرضا کریم پور (1401) محقق در این پایان‌نامه بعد از بیان کلیات و مبانی نظری به تاریخچه خطابه و انواع آن و در نهایت به نقش منبر در بینش‌ها و گرایش‌های اخلاقی پرداخته است.
- مقاله با عنوان «کارکردهای منبر به عنوان رسانه‌ای سنتی و عمومی»؛ سید سجاد مدنی (1388)، در این مقاله به بررسی مفهوم خطابه و منبر و سیر تاریخی پیدایش آن، به نقش ارشادی منبر از نظر شکل و محتوا پرداخته است.

- مقاله با عنوان «منبر رسانه ای به بلندای تاریخ اسلام»، نوشته جمال رزمجو (1393) محقق در این تحقیق به اهمیت
- منبر در دوره اسلامی با پیوند آن با جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی و مقایسه آن با کلیسا و کارکردهای منبر
- پرداخته است. مقاله با عنوان «تاریخ و جایگاه منبر در اسلام»؛ نوشته ذکر الله محمدی (1375) که به بررسی منبر و
- تاریخچه آن و انواع و اشکال آن در مناطق اسلامی تا عصر معاصر پرداخته است. در این تحقیق به کارکردهای
- سیاسی اجتماعی منبر در عصر پیامبر و خلفا می پردازد.

1-1- کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر پیامبر: آماده سازی جامعه برای ایجاد تمدن نوین اسلامی، ایجاد وحدت بین مسلمانان و مبارزه با دشمنان دین

1-2- کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر خلفا به استفاده از منبر برای توجیه تغییر ولایت اهل بیت بر خلافت عرفی، بهره گیری از رسانه منبر جهت تسلط تیره بنی امیه بر جامعه اسلامی و بهره گیری از منبر برای توجیه کنار زدن صحابه با سابقه از مناصب سیاسی و روی کار آوردن اشخاص بد سابقه اموی می پردازد.

مفهوم کارکرد

کارکرد در لغت به معنای کارکرده، عمل، کار و کردار است.¹

مفهوم منبر

«منبر» واژه عربی از ادوات ارتقا و بلندی است، به معنای محل بلند و مرتفعی است، که خطیب یا واعظ بر بالای آن رفته و با مردم صحبت می نماید.² و منبر را منبر گفته اند به دلیل ارتفاع و بلند بودن صدای آن و میم آن کسرده داده شده به جهت تشبیه به اسم آلت.³ منبر در اصطلاح آنچه خطیب بر آن بایستند و خطبه خوانند. کرسی ماندی پایه دار که واعظ و خطیب بر بالای آن نشسته خطبه خواند و موعظه کند. کرسی چند پله برای وعظ و مذکران، انواع گوناگون دارد: چوبی، آهنی، سنگی با پله های متفاوت از نظر تعداد. منبر به عنوان جایی که خطبا و ائمه جمعه از فراز آن به القاء خطبه و ایراد سخن می پرداخته اند. از صدر اسلام وجود داشته و اغلب، در سیطره حکومت ها و خلافت ها بوده و وسیله ترویج یک فکر محسوب می شده است.⁴

1- علی اکبر، دهخدا، فرهنگ دهخدا، ج 20، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، 1385، ص 2214.

2- ابراهیم، مصطفی و دیگران، المعجم الوسیط، ج 2، چاپ سوم، قم: موسسه الصادق للطباعه والنشر، 1384، ص 904.

3- لويس، معلوف، المنجد فی اللغة، چاپ چهارم، قم: ذوی القربی، 1422ق، ص 785.

4- جواد، محدثی، فرهنگ عاشورا، ج 1، چاپ سوم، قم: معروف، 1376، ص 435.

مفهوم سیاست

در فرهنگ سیاسی اسلام واژه سیاست را به معنای تمشیت امور چه در امر دولت و چه غیر دولت آورده‌اند چنانچه. امام خمینی به عنوان یک سیاست‌مدار برجسته می‌فرماید: «سیاست این است که جامعه را هدایت کند و راه ببرد تمام مصالح جامعه و تمامی ابعاد انسان و جامعه را در نظر بگیرد و این‌ها را به طرف آن چیزی که صلاحشان هست هدایت کند.^۱

مفهوم خلیفه

خلیفه در لغت به معنای جانشین و جایگزین کسی یا چیزی را گویند.^۲

خلیفه در اصطلاح نیز در همان معنایی لغوی بکار رفته است و چون به حاکم و فرمانروایی اضافه شود آن را ادامه دهنده خط حکومتی گویند.^۳

مفهوم عصر

عصر در لغت گاه مصدر است و به معنی فشردن بکار گرفته شده است و گاه اسم است که به معنی روزگار و نیز آخر روز است. واژه عصر از واژگانی است که در قرآن کریم بیان شده، عصری که در قرآن به آن سوگند یاد شده یا به معنی روزگار است که در آن برای دانشمندان پند و عبرت است و یا به معنی وقت آخر روز است که به قدرت پروردگار در آن هنگام روز پشت کند و شب روی آورد و یا مراد نماز عصر است که به قولی همان وسطی است.^۴

عصر در اصطلاح مجموعه تاریخ بشر از آغاز آفرینش تا پایان عمر دنیاست، که حوادث در آن فشرده شده است؛ و از آنجاکه تاریخ آیین عبرت‌هاست، خداوند متعال به مجموعه تاریخ بشر سوگند یاد کرده است.^۵

۱- سید روح الله، موسوی، صحیفه امام، ج ۱۳، بی چا، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۸ ش، ص ۴۳۲.

۲- سید مصطفی، حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۵، چاپ اول، قم: انتشارات اسماعیلیان، ص ۲۲۱۲

۳- سید مصطفی، حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۵، ص ۲۲۱۲

۴- سید مصطفی، حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۴، ص ۱۵۶۱-۱۵۶۲

۵- ناصر، مکارم شیرازی، سوگندهای پر بار قرآن، چاپ دوم، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۸۶ ه. ش،

مفهوم اجتماع

در زبان فارسی واژه اجتماع از زبان عربی اخذ شده و به معانی جماعت، انبوهی، اشتراک، وفاق عمومی و شباهت زیستی

گروهی از جانوران یا گیاهان یک منطقه جغرافیایی با شرایط مساوی به کار رفته است.^۱

از منظر جامعه‌شناسی، اجتماع در اصطلاح به گروهی از افراد اطلاق می‌شود که دارای پیوندهای قوی و بادوامی‌اند و نیز گاهی اوقات مکان جغرافیایی مشترکی دارند. بنابراین می‌توان گفت: که اجتماع شامل جمع کثیری از انسان‌ها است که به خاطر یک سلسله‌ای از نیازها و خواسته‌های خود و تحت نفوذ یک سلسله از عقاید و تفکرات و آرمان‌ها در هم ادغام شده و یک زندگی مشترکی دارند.^۲

1- کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر پیامبر

دین مبین اسلام در حالی ظهور کرد که جاهلیت با تمامی مظاهرش جزیره العرب را فراگرفته بود. انحطاط اخلاقی، ناهنجاری‌های اجتماعی، افکار و افعال برخاسته از حماقت و سفاهت تبعیت از هنجارهای زشت سنتی و ویژگی‌هایی به شمار می‌آمد که بر تسلیم ناپذیری در مقابل کلام الهی دامن می‌زد. در این شرایط نامناسب، پیامبری پا به عرصه وجود نهاد که با تعالیم وحیانی و آموزه‌های قرآنی تغییر نظام جاهلی را هدف قرارداد و آن را با مجموعه‌ای از زیر ساخت‌های اجتماعی نوین سامان داد. در این راستا آن حضرت از مسجد و منبر به عنوان مهمترین ابزار برای ایجاد این نظام اجتماعی استفاده نمود. از اهم کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر آن حضرت عبارتند از:

1-1- ایجاد تمدن نوین اسلامی

«تمدن» جمع کلمه مُدُن به معنای اقامت کردن و مفرد آن مدینه به معنی شهر است. این کلمه در زبان انگلیسی (civilization) به معنای استقرار یافتن و در تعریف اجتماعی همان شهر نشینی است. در زبان عربی حضاره و اهل الحضرة (شهر نشین) در مقابل اهل الوبر به معنی بادیه نشین آمده است.^۳

1- آراسته‌خو، محمد؛ نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی، چاپ دوم، تهران: گستره، 1370، ص 74

2- بروس، کوهن، مبانی جامعه‌شناسی، مترجم غلام عباس توسلی، رضا فاضل، چاپ اول، تهران: نشر سیمیا، 1389، صص 59

3- علی اکبر، نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج 5، بی‌چا تهران: خیام، بی‌تا، ص 3226. علی اکبر، ولایتی، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ج 1، تهران: وزارت امور خارجه، 1386، ص 31.

پرداختند و پیوسته از امام علی (علیه السلام) یاد نموده و از کوتاهی‌هایی که در حق وی صورت یافته سخن می‌گفتند بالا گرفتن این گفتگوها قریش را به عکس‌العمل واداشت و سبب گردید تا عناصر ماجراجو و بدنام آنان همچون ابوسفیان عمر و عاص عکرمه بن ابی جهل ولید بن عقبه و... در خطابه‌ها و سروده‌های خود از انصار بدگویی نموده و به هجو آنان بپردازند و حتی سخن از جنگ با انصار و سرکوب آنان به میان آورند که این اقدام آنان جفا در حق انصار به شمار می‌رفت آن هم با پیشینه درخشان و افتخارآمیزی که آنان در حمایت از رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و مهاجران از خود به جای گذاشته بودند در برابر این گستاخی قریش و اجحاف آنان نسبت به انصار هیچ عکس‌العملی از سوی ابوبکر و همکاران وی در حمایت است انصار صورت نیافت و نه تنها با مسببان و عناصر اصلی این رویداد تلخ برخورد نشد؛ بلکه به تنی چند از آنان مسئولیت‌های برجسته و در خوری نیز واگذار شد این مطلب می‌تواند نشان دهنده حمایت و تایید ضمنی آنان در این ماجرا از سوی خلیفه باشد و پاداش برخورد خصمانه آنان با انصار تلقی گردد.^۱

در دوران عمر هرچند قلمرو حکومت او افزایش یافت این سیاست نیز استمرار یافت. محمد سهیل طقوش مورخ و نویسنده لبنانی در کتاب تاریخ الخلفاء الراشدين آورده است: در دوره حکومت عمر بن خطاب، قلمرو اسلامی گسترش یافت و غنایم فراوانی وارد بیت‌المال مسلمانان شد و عنصر عرب و عجم با یکدیگر آمیخته شدند. این وضع می‌طلبید که فعالیت اداری حکومت مرکزی نیز گسترش یابد. برای سامان‌دهی این وضع، شهرهای جدید ساخته شد، قلمرو اسلامی به چند منطقه و ایالت تقسیم شد، بیت‌المال و دیوان تاسیس گردید و امر قضاوت از کارهای حکومتی جدا شد.^۲

اما، عمر یاران خاص پیامبر به ویژه انصار را همچنان مورد بی‌مهری داده و آنان در حاشیه قرار داشتند، هرچند عمر در سفارش‌های زبانی خود نام انصار را از قلم نمی‌انداخت و از آنان نیز یاد می‌نمود اما این کار وی در عمل نتیجه روشن و ملموسی برای آنان به همراه نداشت و تغییری در زندگی آنان پدید نمی‌آورد به جز در مورد همان شمار اندک که در

استحکام نظام خلافت نقش داشتند.^۳

^۱ ابو عبدالله، زبیر بن بکار. الاخبار الموفقیات، مترجم: اصغر قائدان، چاپ اول، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۷.

صص ۵۸۳-۵۹۲.

^۲ طقوش، محمد سهیل، تاریخ الخلفاء الراشدين الفتوحات و الانجازات السياسية، بیروت، دارالفائس، ۱۴۲۴ق، صص ۳۲۸-۳۳۱.

^۳ طقوش، محمد سهیل، تاریخ الخلفاء الراشدين الفتوحات و الانجازات السياسية، بیروت، دارالفائس، ۱۴۲۴ق، صص ۴۵۶.

در دوره عثمان نیز که بنی امیه بر تار و پود جامعه اسلامی سیطره یافتند، به سبب دشمنی و کینه‌ای که از انصار در دل داشتند، شرایط برای آنان از آنچه پیش‌تر هم بود بدتر شد و امویان از هیچ تلاشی برای تحقیر انصار فرو گذار نکردند. در رویدادهای مهم انصار را طرف مشورت خود نساختند و نظر آنان را در مسائل جاری جامعه جویا نشدند به جز اندکی که در شمار وابستگان دستگاه خلافت به شمار می‌رفتند که این نیز نمی‌تواند نشان دهنده توجه آنان به انصار باشد.^۱

نتایج:

باتوجه به جایگاه رسانه منبر و کارکردهای آن، در تحقیق پیش رو باعنوان کارکردهای سیاسی اجتماعی منبر در عصر پیامبر و خلفا به این نتایج دست یافتیم:

- 1- ایجاد تمدن نوین اسلامی توسط پیامبر و انحراف منصب ولایت در جامعه اسلامی به منصب خلافت توسط خلفا
- 2- ایجاد وحدت بین مسلمین توسط پیامبر و قبیله گرایی در جامعه توسط خلفا
- 3- بهره‌گیری از صحابه با سابقه در اسلام توسط پیامبر و کنار گذاشتن صحابه و یاران و خاندان پیامبر توسط خلفا
- 4- سفارش و احترام نسبت به خاندان و اهل بیت ایشان توسط پیامبر و اهانت و کنار زدن و آزار و اذیت ایشان توسط خلفا

^۱ اکبر، احمد پور، امام علی ع و خلفا نقدها و تمایزها، ص ۴۵۳ .

منابع و مآخذ:

• قرآن کریم

صبحی، صالح، نهج البلاغه، بی چا، تهران، نشر اسوه، ۱۴۱۵ق

1. آراسته‌خو، محمد، نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی، چاپ دوم، تهران: گستره، 1370ه.ش.
2. آخوندی، مصطفی، نیرو انسانی در سازمان دفاعی، چاپ اول، تهران: زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق (ع)، 1387ه.ش
3. ابن بطریق، یحیی، عُمْدَةُ عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار، بی چا، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۷ه.ق.
4. ابن حجر العسقلانی، أحمد بن علی بن محمد، الإصابَةُ فی تَمییز الصحابَةِ، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، 1415 ه.ق.
5. ابن سعد بغدادی، محمد، الطبقات الکبری، تحقیق محمد بن عبدالقادر عطا، بی چا، بیروت: دارالصادر، بی تا.
6. ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، مترجم: محمود مهدوی دامغانی، چاپ دوم، تهران: نشر فرهنگ و اندیشه، 1390ه.ش.
7. ابن عبد ربّه، احمد بن محمد، محقق: مفید محمد، عقد الفرید ج 7، چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العلمیه منشورات محمد علی بیضون، 1407 ه.ق.
8. ابن مغالزی، علی بن محمد، مناقب الامام علی بن ابی طالب، بی چا، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۲۴ه.ق.
9. ابوعبدالله، زبیر بن بکار، الاخبار الموفقیات، مترجم: اصغر قائدان، چاپ اول، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، 1387ه.ش.
10. أبو هلال الحسن بن عبد الله، العسکری، جمهرۃ الأمثال، بیروت: دار الفکر، 1408
11. احمد پور، اکبر، امام علی (علیه السلام) و خلفا نقدها و تمایزها، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1393ه.ش.

12. بحرانی، سید هاشم، غایه المرام و حجة الخصام، بی چا، بیروت: مؤسسه التاريخ العربی، ۱۴۲۲ه.ق.
13. بلا ذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، چاپ اول، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۷ه.ق.
14. بیرجندی، محمدباقر، کبریت الاحمر فی شرائط المنبر، بی چا، تهران: 1377 ه.ق.
15. توسلی، غلام عباس، نظریه‌های جامعه شناسی، چاپ هیجدهم، تهران: سمت، 1388 ه.ش.
16. جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام، چاپ اول، قم: نشر الهادی، 1377 ه.ش.
17. جمعی از نویسندگان، تعالیم قرآنی، چاپ اول، تهران: نمایندگی ولی فقیه، 1382 ه.ش.
18. حجتی، سید محمدباقر، اسباب النزول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۷۷ه.ش.
19. حسن، ابراهیم حسن، تاریخ الاسلام: سیاسی و الدینی و الثقافی و الاجتماعی، بی چا، بیروت: دار الجیل، بی تا.
20. دوورژه، موریس، اصول علم سیاست، ترجمه: دکتر ابوالفضل قاضی شریعت پناهی، چاپ سوم، تهران: میزان، 1383 ه.ش.
21. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ دهخدا، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، 1385 ه.ش.
- روزبهان، فضل الله، سلوک الملوك، بی چا، تهران: محمد علی موحد، ۱۳۶۲ ه.ش.
22. صدوق، محمد بن علی، الامالی، قم: نشر مؤسسه بعثت، چاپ اول، ۱۴۱۷ه.ق.
23. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ج 2، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۸ه.ق.
24. طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق: محمد أبو الفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دار التراث، 1387 ه.ق.
25. طقوش، محمدسهیل، تاریخ الخلفاء الراشدين الفتوحات و الانجازات السياسیة، بیروت، دارالنفائ س، ۱۴۲۴ه.ق.
26. فاضل لنکرانی، محمد، اخلاق فاضل، چاپ اول، قم: ائمه اطهار، ۱۳۸۹ه.ش.
27. قاضی، عبد الجبار بن احمد، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، بی چا، قاهره: الدار المصریة، ۱۹۶۲-۱۹۶۵م.
28. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، چاپ سوم، قم: دار الکتاب، 1404 ه.ق.

29. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی باب ما یجب من حق الامام علی الرعیه، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دار الثقلین، 1390 ه.ش.
30. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، 1403 ه.ق.
31. محدثی، جواد، فرهنگ عاشورا، چاپ سوم، قم: معروف، 1376 ه.ش.
32. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، چاپ 9، تهران: دار الکتب الإسلامیة، 1386 ه.ش.
33. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، بی چا تهران: خیام، بی تا.
34. ولایتی، علی اکبر، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، بی چا، تهران: وزارت امور خارجه، 1386 ه.ش.
35. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، مترجم: ابراهیم آیتی، چاپ 11، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1389 ه.ش.